

Історія

УДК 355/359:338.45(477)"1991"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18636304>

Напрямки розвитку ОПК після відновлення незалежності України

Володимир Старка,

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Прийнято: 19.01.2026 | Опубліковано: 31.01.2026

Анотація. У статті досліджено напрямки розвитку оборонно-промислового комплексу (ОПК) України після відновлення незалежності у 1991 році. Проаналізовано кризовий стан вітчизняної галузі ОПК, що характеризувався високим рівнем зношеності техніки, низьким коефіцієнтом оновлення фондів, неефективною конверсією та хронічним недофінансуванням.

Визначено, що після відновлення Україною незалежності експорт озброєнь дозволяв зберегти галузь ОПК, незважаючи на розрив радянських ланцюгів виробництва. Водночас продаж озброєння та військової техніки призвів до виснаження радянських запасів і відсутності будь-якого стимулу до створення нових зразків озброєння.

Розглянуто спроби реформування обороно-промислового комплексу шляхом запровадження конверсійних заходів на оборонних підприємствах.

Підкреслено, що основними чинниками, що ускладнювали конверсію стали відсутність належного фінансування з урахуванням ринкового попиту, висока собівартість цивільної продукції, економічна нестабільність перехідного періоду, слабкий розвиток менеджменту та маркетингу, недостатня підготовка персоналу, а також низька гнучкість управлінських методів та обмежене залучення зовнішньої експертної допомоги. На відміну від попередніх досліджень, експорт озброєнь розглядається не лише як чинник тимчасового збереження ОПК, а як структурний механізм, що одночасно консервував технологічну стагнацію та підривав стимули до створення нових зразків озброєння. Новизна роботи полягає також у залученні аналізу позицій суспільних і політичних інституцій щодо конверсії оборонних підприємств, що дозволяє простежити взаємозв'язок між парламентськими дискусіями початку 1990-х років, управлінськими рішеннями та довгостроковими деформаціями розвитку ОПК України.

Водночас висвітлено ставлення представників суспільних інституцій до заходів з конверсійної та експортної діяльності, які б мали сприяти виходу з економічної кризи, що спіткала країну після розпаду СРСР. Зокрема, зазначено, що в 1992 році питання фінансування оборонної галузі залишалося на той час найбільш дискусійним серед депутатів Верховної Ради України.

Висновки підкреслюють необхідність системних реформ галузі ОПК для подолання деструктуризації, розриву коопераційних зв'язків та адаптації до ринкових і геополітичних реалій.

Ключові слова: *військово-промисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, Збройні Сили України, економіка, експорт озброєнь, інституційні реформи.*

Directions of Development of the Defense Industry after the Restoration of Ukraine's Independence

Volodymyr Starka,

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Department of History of Ukraine,

Archaeology and Special Branches of Historical Studies,

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Ternopil, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Abstract. *The article examines the directions of development of the defense-industrial complex (DIC) of Ukraine after the restoration of independence in 1991. The crisis state of the domestic defense industry, characterized by a high level of equipment wear, a low fund renewal rate, ineffective conversion, and a violation of underfunding, is analyzed.*

It is determined that after Ukraine regained its independence, arms exports allowed the defense industry to survive, despite the disruption of Soviet production chains. At the same time, the sale of weapons and military equipment led to the depletion of Soviet stocks and the absence of any incentive to create new weapons models.

Attempts to reform the defense-industrial complex by introducing conversion measures at defense enterprises are considered. It is emphasized that the main factors complicating the conversion were the lack of adequate financing taking into account market demand, the high cost of civilian products, economic instability of the transition period, weak development of management and marketing, insufficient staff training, as well as low flexibility of management methods and limited involvement of external expert assistance. Unlike previous studies, arms exports are examined not merely as a factor of the temporary preservation of the defense-industrial complex, but as a structural mechanism that

simultaneously entrenched technological stagnation and undermined incentives for the development of new weapon systems. The novelty of the study also lies in incorporating an analysis of the positions of societal and political institutions regarding the conversion of defense enterprises, which makes it possible to trace the relationship between parliamentary debates of the early 1990s, managerial decision-making, and the long-term structural distortions in the development of Ukraine's defense-industrial complex.

At the same time, the attitude of representatives of public institutions towards measures for conversion and export activities, which should contribute to overcoming the economic crisis that befell the country after the collapse of the USSR, is highlighted. In particular, it is noted that in 1992, the issue of financing the defense industry remained the most debated issue among deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine at that time.

The conclusions emphasize the need for systemic reforms in the defense industry to overcome destructuring, the breakdown of cooperative ties, and adaptation to market and geopolitical realities.

Keywords: *military-industrial complex, defense-industrial complex, Armed Forces of Ukraine, economy, arms exports, institutional reforms.*

Постановка проблеми

Після відновлення незалежності в 1991 році Україна вживала заходів із нормативно-правового закріплення права власності на підприємства, установи та оборонно-промисловий комплекс (ОПК), що розташовувався на її території. Відповідно одним із перших нормативних актів незалежної держави став Закон України «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України», ухвалений 10 вересня 1991 року [1].

Водночас варто зауважити, що після розпаду СРСР на території України функціонували три основні галузі оборонної промисловості світового рівня: стратегічні ракетні комплекси, бронетанкова техніка та кораблебудування. Загалом оборонно-промисловий комплекс (ОПК) налічував близько 3600 підприємств, з яких приблизно 700 спеціалізувалися на виробництві військової продукції, тоді як понад 1000 підприємств (окрім озброєння та військової техніки) забезпечували випуск товарів подвійного призначення [2 с.3-4].

Відмітимо, що процес передачі під юрисдикцію новоствореної української держави значного обсягу матеріальних, інституційних та військових ресурсів, що залишилися у спадок від СРСР, не відбувся миттєво і зіткнувся з певним опором з боку Москви. Вже у жовтні 1991 р. народні депутати Верховної Ради України публічно заявили про спроби підризу обороноздатності держави з боку зовнішнього впливу. Так, голова підкомісії парламентської Комісії з питань оборони і державної безпеки П. Мисник наголошував на неодноразових прецедентах, коли на території колишніх радянських республік перекидалися окремі військові підрозділи разом із сучасною технікою [3].

Відсутність практичного досвіду в державному управлінні оборонною сферою призвела до розпорошення структур ОПК України між різними міністерствами та відомствами. Перебудова оборонної сфери відбувалася повільними темпами через відсутність насамперед законодавчого забезпечення нового механізму управління та неефективні методи керівництва оборонною галуззю. Ці фактори суттєво гальмували трансформаційні процеси в ОПК на початковому етапі незалежності.

Як результат, значна кількість підприємств та висока концентрація ресурсів в ОПК зумовили включення конверсії до пріоритетних напрямів промислової політики. Це передбачало насамперед структурне

реформування оборонної промисловості, переорієнтацію діяльності оборонних підприємств і науково-дослідних установ на виробництво цивільної продукції шляхом повного або часткового скорочення військових замовлень. Данна стратегія мала на меті адаптацію спадщини радянської оборонної промисловості до ринкових умов нової незалежної держави. [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній українській історіографії проблематика основних напрямків розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності у 1991 році залишається недостатньо опрацьованою та характеризується фрагментарністю підходів. У працях В. Старки та О. Костюка увагу зосереджено переважно на політико-інституційному вимірі формування оборонної політики та загальних тенденціях трансформації сектору безпеки, однак питання економічних механізмів функціонування ОПК і наслідків експортної моделі розвитку розглянуто лише побіжно. Дослідження В. Горбуліна, В. Шеховцова та А. Шевцова репрезентують стратегічно-безпековий підхід, у межах якого ОПК аналізується насамперед як інструмент забезпечення обороноздатності держави, що обмежує можливості критичного осмислення інституційних деформацій і управлінських рішень перехідного періоду. У роботах В. Бадрака, С. Гончарова та А. Міхненка здійснено ґрунтовний аналіз стану озброєння та воєнно-технічних ризиків, проте ці дослідження мають переважно прикладний характер і не дають цілісного бачення еволюції оборонно-промислового комплексу в контексті пострадянської трансформації. Таким чином, наявні дослідження зосереджуються на окремих аспектах розвитку ОПК, не поєднуючи інституційні, економічні та політичні чинники в єдину аналітичну модель, що зумовлює необхідність комплексного історичного аналізу напрямків розвитку оборонно-

промислового комплексу України після 1991 року, який і пропонується у даній статті.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо дослідженою залишається проблематика напрямків розвитку оборонно-промислового комплексу України, після відновлення нею незалежності у 1991 році. Відсутність систематичних історико-політологічних досліджень у цій сфері суттєво обмежує наукове осмислення еволюційних трансформацій ОПК як стратегічно важливого елемента національної безпеки.

Фрагментарне висвітлення даної проблематики створює значну лакуни в розумінні адаптаційних механізмів пострадянської оборонної галузі та інтеграції в ринкові відносини.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідити напрямки розвитку оборонно-промислового комплексу України в 1991 році, та з'ясувати ставлення представників суспільних інституцій до заходів, які б мали сприяти виходу України з економічної кризи, що спіткала державу після розпаду СРСР.

Виклад основного матеріалу.

Після відновлення Україною незалежності в 1991 році вітчизняна оборонна галузь опинився у глибокій кризі, що підтверджується конкретними статистичними показниками. Близько 90% бойових літаків та дві третини гвинтокрилів у період 1990–2000-х років перебували в непридатному для польотів стані; приблизно 50% зенітно-ракетних комплексів і систем потребували негайної модернізації; частина озброєння і техніки вимагала термінового ремонту; понад 75% бойових кораблів і суден були неспроможні виконувати бойові завдання. За оцінками вітчизняних науковців, у 2000-х роках оборонно-промисловий комплекс України

характеризувався розгалуженою, але нерівномірно розвиненою структурою з недостатнім рівнем координації

За словами, завідувача відділу оборонних стратегій та військово-технічної політики Національного інституту стратегічних досліджень В. Бегми, економічний стан підприємств ОПК визначався незбалансованою структурою оборонних виробництв, високим рівнем зношеності основних фондів, низькою рентабельністю діяльності більшості з них та недостатнім завантаженням виробничих потужностей. До того ж коефіцієнт оновлення основних виробничих фондів залишався критично низьким, що спричиняло прогресуюче технологічне відставання від провідних світових держав [8 с.140-141].

Економічна криза на оборонних підприємствах спонукала до реалізації конверсійних програм для організації цивільного виробництва, проте хронічна нестача обігових коштів, висока собівартість продукції та низька купівельна спроможність населення гальмували їх реалізацію. Структурна перебудова оборонної галузі вимагала значно більших фінансових ресурсів, ніж планувалося, що перевищувало фінансові можливості держави

Водночас варто наголосити, що характерними рисами успішної конверсії є оптимізація співвідношення ціна-якість, взаємодія зі споживачами та контроль якості, інноваційність. Вітчизняні оборонні підприємства досягли лише незначних успіхів у даних питаннях. Основними чинниками ускладнення конверсії стали відсутність належного фінансування з урахуванням ринкового попиту, висока собівартість цивільної продукції, економічна нестабільність перехідного періоду, слабкий розвиток менеджменту та маркетингу, недостатня підготовка персоналу, низька гнучкість управлінських методів та обмежене залучення зовнішньої експертної допомоги.

5 грудня 1991 року новообраний Президент України Л. М. Кравчук проголосив готовність до кардинальних трансформацій для стабілізації економічної ситуації. Він декларував намір передати функції безпосереднього виробничого управління від держави до приватних підприємців, перейти від командно-адміністративних методів до регуляторної ролі держави в економіці, а також реорганізувати державні структури економічного управління за принципом функціонально-цільової ефективності при широкому розвитку територіального самоврядування. Президент наголошував на готовності до рішучих структурних реформ, включно з конверсією оборонних підприємств та створенням нових економічних інститутів [9]. Утім, масштаб оборонно-промислового комплексу виявився непропорційно великим для економічних можливостей України, що унеможлилювало ефективну конверсію без колосальних капіталовкладень у перепрофілювання потужностей, розробку цивільної продукції та перекваліфікацію кадрів. За експертними оцінками, потреби в інвестиціях сягали десятків мільярдів доларів, тоді як фактичне фінансування залишалося мінімальним.

Глибинні розбіжності між декларованими оборонними пріоритетами та бюджетною реальністю чітко окреслив голова підкомісії Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності А. Ткачук, проаналізувавши співвідношення оборонних видатків і чисельності особового складу. Він наголосив на системній недієздатності бюджетної політики, хронічному недофінансуванні оборонної промисловості – колишнього ядра індустріальної потуги УРСР – та трансформації конверсії з економічного інструменту на формальну ритуальну процедуру.

Недостатня деталізація бюджетних статей, відсутність галузевих програм розвитку та дефіцит інвестицій у військову науку, за прогнозом А. Ткачука, створювали передумови для структурної деградації сектору з

перспективою втрати боєздатності Збройних Сил протягом кількох років [10].

Питання фінансування оборонної галузі залишалося на той час найбільш дискусійним. Так, під час обговорення бюджету Верховною Радою України на 1992 рік видно, що не було чітко відпрацьованої процедури бюджетного контролю. Формування державного бюджету відбувалося поспіхом на тлі гіперінфляції, що призводило до неповного характеру розрахунків витрат на конверсію сфери ОПК. Дану проблему визнавали й самі народні депутати. Для прикладу, голова Комісії Верховної Ради України з питань планування, бюджету, фінансів і цін А. Печеров наголошував на відсутності чіткого визначення видатків, спрямованих на фінансування заходів конверсії підприємств ОПК. [11]. Відтак можемо стверджувати, що критичною помилкою конверсії стала недооцінка її системної складності, що спричинило скорочення виробництва озброєнь, зменшення кількості підприємств та штату працівників майже у сім разів.

У новій геополітичній реальності експорт озброєнь став ключовим інструментом збереження ОПК, хоча розрив радянських виробничих ланцюгів і залежність від постачальників вимагали тривалої адаптації до світових стандартів та освоєння нових ринків. Зауважимо, що експорт озброєнь і військової техніки (ОВТ) у перші роки незалежності не супроводжувався розробкою нових зразків озброєння, що зумовлювало вичерпання наявних запасів радянської спадщини.

Варто підкреслити, що сконцентрувавшись на експортній діяльності, вітчизняна оборонна галузь не виявляла потреб у розробці чи модернізації озброєння та військової техніки для потреб власних Збройних Сил. Водночас угода з Пакистаном, укладена у 1996 році, переконливо продемонструвала потенціал українського ОПК самостійно створювати озброєння світового рівня, що відповідало міжнародним стандартам якості. [12 с.59-61].

Вже у 1996 р. було створено державну компанію «Укрспецекспорт», яка стала монополістом у сфері експорту озброєння та військової техніки. Основу експорту складала продукція та технології підприємств ОПК, надлишки озброєння і військової техніки зі складів Міністерства оборони, послуги з ремонту й модернізації військової техніки, а також спільні науково-дослідні та конструкторські проекти [13].

Відтак через відсутність внутрішніх замовлень єдиним джерелом фінансування заводів ОПК став зовнішній ринок. Депутати Верховної Ради зауважували, що без експортних контрактів підприємства припинять існування, водночас продаж озброєнь дозволяє зберігати виробничі ланцюжки, запобігає масовим звільненням унікальних фахівців та забезпечує надходження до бюджету. Так, народний депутат С. Хмара підкреслював конкурентоспроможність ОПК навіть за умов розваленого господарства, що успадкував уряд другого Президента України Л. Д. Кучми (1994–2005 рр.), вважаючи його здатним генерувати значні валютні доходи, тоді як відсутність чіткої державної програми загрожує руйнуванням галузі. [14].

Перед урядом України постало завдання створення ефективної системи державного експортного контролю. Ця система мала забезпечувати надійний захист національних інтересів у сфері експорту та імпорту озброєнь і військової техніки, а також товарів подвійного використання. Система експортного контролю України пройшла кілька ключових етапів розвитку. Перший етап (1991–1994 рр.) характеризувався безсистемною, непрозорою та неконтрольованою торгівлею озброєннями. Другий етап (1995–1998 рр.) став періодом формування нормативно-правової бази та відповідних інституційних структур.

Протягом другого етапу прийнято низку ключових законодавчих актів, серед яких вирізняються: Постанова Кабінету Міністрів України від

15.07.1997 р. № 767 «Про порядок проведення експертизи в галузі експортного контролю», що визначила процедуру експертного аналізу експортних операцій; Постанова КМУ від 04.02.1998 р. № 125 «Про порядок державного контролю за проведенням переговорів, пов'язаних з укладенням зовнішньоекономічних договорів (контрактів) про здійснення міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання», яка врегулювала контроль за міжнародними переговорами; Указ Президента України від 13.02.1998 р. № 117/98 «Про Положення про державний експортний контроль в Україні», що встановив загальні принципи державного експортного контролю. Ці нормативно-правові акти відіграли визначальну роль у становленні національної системи експортного контролю [15 с.14-15]

Висновки Таким чином можемо підсумувати, що після Розпаду Радянського Союзу в 1991 році відбувся розрив коопераційних зв'язків із союзним центром, як результат розпочалося суттєве скорочення державних оборонних замовлень та припинення стабільного фінансування оборонної галузі, що призвело до глибокої кризи вітчизняного ОПК. Водночас спадщина оборонної сфери вимагала диверсифікації виробництва, технологічної модернізації, зменшення залежності від Росії та адаптації до ринкових умов. Будь-які трансформації в ОПК передбачали системні реформи, державну підтримку та інтеграцію в міжнародні оборонні кооперації з метою збереження й розвитку оборонних спроможностей у контексті національної незалежності.

Експортна орієнтація була вимушеним кроком що з одного боку забезпечувало надходження коштів від продажу озброєння та військової техніки до бюджету, а з іншого не сприяла технологічному розвитку оборонних підприємств. Водночас реструктуризація ОПК через конверсію не була реалізована через відсутність відповідного фінансування конверсійних

проектів з урахуванням реальних потреб цивільного сектору, а також через високу собівартість продукції та нестабільність економічної системи в перехідний період.

Список літератури:

1. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України : Закон України від 10.09.1991 № 1540-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-12#Text> (дата звернення: 12.11.2025).
2. Куцька О. О. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках // Воєнно-історичний вісник. 2022. Т. 43, № 1. С. 3–4. DOI: 10.33099/2707-1383-2022-43-1-25-42.
3. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/221091_24.htm (дата звернення: 12.11.2025).
4. Звонко І. М. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності (1990-ті роки) // Альманах. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2023. № 178. С. 59.
5. Старка В., Костюк О. Оборонно-промисловий комплекс у діяльності Верховної Ради УРСР: між спадщиною СРСР і формуванням національної безпеки (1990–1991 рр.) // Вісник гуманітарних наук. 2025. № 10. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17162453>.
6. Горбулін В. П., Шеховцов В. М., Шевцов А. І. Вхідження ОПК України в європейський оборонно-промисловий простір : наук.-аналіт. зб. / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2015. Вип. 1. С. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2015_1_3 (дата звернення: 12.11.2025).

7. Бадрак В. І., Гончаров С. М., Міхненко А. М. Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та Східної Європи : аналіт. дослідж. / за заг. ред. В. І. Бадрака. Київ : ЦАКР, 2014. 192 с.
8. Попко С. М. Реформування оборонно-промислового комплексу України: успіхи та невдачі у контексті воєнно-політичного діалогу з НАТО // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2020. Т. 29, № 2. С. 140–141.
9. Засідання Верховної Ради України. 5 грудня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/051291_421.htm (дата звернення: 12.11.2025).
10. Засідання Верховної Ради України. 22 квітня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/220492_50.htm (дата звернення: 12.11.2025).
11. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/180592_66.htm (дата звернення: 12.11.2025).
12. Звонко І. М. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності (1990-ті роки) // Культурологічний альманах. 2023. Вип. 2. С. 59–61. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.8>.
13. Матюшенко І. Ю., Бунтов І. Ю., Ковальчук К. В. Оборонно-промисловий комплекс України: перспективи розвитку та місце на світовому ринку озброєнь // Проблеми економіки. 2011. № 3. С. 15–24. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2011-3_0-pages-15_24.pdf (дата звернення: 12.11.2025).

14. Засідання Верховної Ради України. 2 лютого 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/020293_02.htm (дата звернення: 12.11.2025).

15. Грачов С. В., Шамара О. В. Відповідальність за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, за кримінальним законодавством України : монографія / за заг. наук. ред. О. М. Литвака. Київ : Видавничий дім «Артек», 2015. 286 с.
URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6258/1/MONOGRAFIA.pdf>.